

UOT 336.221

İQTİSADİYYATIN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Rzayev Pərviz Qafar oğlu*

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə

Vergilər müasir iqtisadiyyatda çox böyük rola malikdir. Vergilər vasitəsilə gəlirlər dövlət büdcəsinə cəlb edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilərin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Onlardan biri də tənzimləmə funksiyasıdır.

Vergi tənzimlənməsi üsullarından istifadə edilməsi vergilərin tənzimləyici funksiyasından maksimal dərəcədə istifadə etməyə maneçilik törədən fiskal funksiya ilə bağlı ziddiyyətlərlə müşayiət olunur. Vergi tənzimlənməsindən istifadə edilməsi üçün başlanğıc şərt təkrar istehsal prosesinin gedişinə dövlət müdaxiləsinin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğudur.

Dövlət müəyyən dövrdə müvafiq vergiqoyma sistemini tətbiq etmək və ya onu təkmilləşdirmək, vergi dərəcəsini müəyyənləşdirmək, onun quruluş və formasını dəyişmək, vergi güzəştləri müəyyən etmək, ləğv etmək və s. vasitələrdən istifadə etməklə əsaslı vəsait qoyuluşunu stimullaşdırır və ya məhdudlaşdırır, həm də əhəlinin həyat səviyyəsinin formalaşmasına təsir göstərir.

Açar sözlər: *vergi tənzimlənməsi, vergi güzəştləri, vergilərin funksiyası, investisiya vergi krediti.*

Giriş

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin tarixi əmtəə-pul təsərrüfatının formalaşması, natural təsərrüfatı sıxışdırması ilə (XI əsrdən) başlamışdır. XIX əsrdən etibarən dövlət iqtisadiyyata nəzarəti və onun tənzimləmə funksiyasını daha çox yerinə yetirməyə başlamışdır. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi Birinci dünya müharibəsindən sonra daha da güclənmişdir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatı 1929-1933-cü illərdə böhran keçirdiyi dövrdə, dünya iqtisadiyyatı “Böyük durğunluğa” məruz qaldı ki, bu dövrdə vəziyyətdən çıxmaq

üçün dövlət çox böyük iqtisadi funksiyaları öz üzərinə götürməli oldu. Bu dövrdən 1970-ci ilə kimi dünya iqtisadiyyatında sosial yönüm gücləndi.

Bu dövrdən klassik iqtisadçıların təlimlərinin zəif cəhətləri üzə çıxdı. Belə nəticəyə gəldi ki, tənzimləmədə bazarın “görünməyən əli” ilə dövlətin görünən əli tamamlanmalıdır. Məşhur Amerika iqtisadçısı Pol Samuelson bazar və dövlət kimi tərəflərdən hər hansı biri olmadan iqtisadiyyatın idarə edilməsini bir əllə əl çalmaq cəhdi kimi qiymətləndirmişdir.

* Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzi. AZ 1040. Bakı ş. Bakıxanov qəs., Ü.Rəcəb küçəsi 1.
perviz595959@mail.ru

Holland iqtisadçısı Jan Timbergen dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini xarakterizə edərək ən mühüm məsələ kimi göstərir ki, dövlətin qarşıya qoyduğu məqsədlər onun sərəncamında olan vasitələrdən çox olmamalıdır. Yəni dövlət öz üzərinə yerinə yetirə biləcəyindən artıq yük götürməməlidir.

Uzun müddət iqtisadiyyatın idarə olunması və tənzimlənməsi sahəsində A.Smitin nəzəriyyəsi əsas götürülmüşdür. Görünməyən əl təlimi kimi məşhurlaşmış olan bu nəzəriyyəyə görə, bazar iqtisadiyyatı öz-özünü avtomatik tənzimləyən bir sistemdir. Klassik istiqamət uzun müddət 1929-1933-cü illər böhranına qədər iqtisadi inkişafda hakim olmuşdur. “Sey qanunu”na əsaslanaraq göstərildi ki, bazar rəqabəti sistemi tələb və təklif tarazlığını avtomatik tənzimləyir və bu halda dərin iqtisadi böhran ola bilməz.

İqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməməsi klassik formada XX əsrin 28-33-cü illərinə qədər, ABŞ-da Böyük depressiya dövrünə qədər davam etmişdir. Ötən əsrin 30-60-cı illəri iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin Keyns dövrü kimi adlandırılır.

Keynsin təlimi təcrübədən doğmuşdur. Yəni böhran dövrü və ondan çıxmaq tədbirlərini ancaq dövlət həyata keçirə bilərdi. Bu halda Keyns özü yazırdı: “Mən misal gətirə bilərəm ki, klassik nəzəriyyə ümumi hal üçün qəbul edilə bilməz, çünki o baxdığı situasiya xüsusi hal üçün yararlıdır. Bu xüsusi vəziyyət cəmiyyətin iqtisadi mənafeleləri ilə çox vaxt üst-üstə düşmür və ciddi əyintilərə gətirib çıxarır.”

Keyns tədqiqatının əsas mahiyyəti iqtisadiyyata dövlətin ardıcıl müdaxiləsidir. Tədqiqatın əsas ilkin momenti iqtisadiyyat məcmu tələbin tənzimlənməsi sayılır [1,6].

İqtisadiyyatın normal inkişafı onun dövlət tərəfindən dürüst tənzimlənməsindən çox asılıdır. İqtisadiyyatın maksimum dərəcədə liberallaşdırılması belə dövlətin iqtisadi proseslərin idarə edilməsində iştirakını inkar etmir.

Hər bir dövlətin özünün maraq və mənafeleləri onun ictimai həyatın bütün fəaliyyət dairələrinə müdaxiləsini zəruri edir. Lakin bu müdaxilənin özünün də müəyyən həddi olmalıdır. Əgər iqtisadiyyat həddən artıq dövlət tərəfindən inhisara alınarsa, bu təsərrüfat subyektlərinin məsuliyyət hissini və onların daha yüksək nəticələr əldə etmək marağını azaldır.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sistemi, əslində, dövlətin iqtisadi həyata təsir dərəcəsini müəyyən etməlidir. Belə bir tənzimləmə sistemi olmadan bazar münasibətlərinin formalaşmasına yönəlmiş fəaliyyət istiqamətlərini səmərəli şəkildə əlaqələndirmək mümkün deyil.

Bazar iqtisadiyyatı heç də dövlətin idarəetmə və tənzimləmə proseslərindən kənarlaşdırılması demək deyildir. İstənilən dövlət həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində cəmiyyətin maraqlarını ifadə etməklə iqtisadi, hərbi, sosial və digər sahələrdə siyasət işləyib hazırlayır və həyata keçirir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi prosesində bilavasitə dövlətin maliyyə siyasətində təcəssüm olunan maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunur.

Dövlətin maliyyə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi vergi siyasətidir. Vergi siyasətinin mahiyyətinin aşkar edilməsinin ilkin şərti vergi münasibətləridir. Vergi münasibətlərinin əsasını isə dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında olan dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması ilə bağlı münasibətlər təşkil edir.

Praktikada dövlət vergi siyasətini vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirir. Vergi mexanizmi vergitutmanın idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi forma və üsullarının məcmusudur. Dövlət bu mexanizmə vergi qanunvericiliyi vasitəsi ilə hüquqi forma verir [1,3].

Vergi tənzimlənməsinin mahiyyəti

Vergi mexanizminin ən dinamik elementlərindən biri iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsidir. Vergi tənzimlənməsinin məzmunu

və məqsədi vergitutma sisteminin tənzimləyici funksiyası ilə müəyyən edilmişdir. Bu proses obyektiv olaraq zəruridir. Vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin gedişinə operativ müdaxilə onun əsasını təşkil edir. Vergi tənzimlənməsinin üsulları elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergi konsepsiyasının tərkib hissəsidir.

Əksər ölkələrdə vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə prinsipial yanaşmalar qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Vergi tənzimlənməsi ərazilərin, təsərrüfat subyektlərinin, əhalinin sosial qruplarının iqtisadi maraqlarının kəsişdiyi çox mürəkkəb bir sahədir. Dövlət maliyyəsinin əsasını vergilər təşkil etdiyindən onlara iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas elementi kimi baxılmalıdır.

Bir qayda olaraq büdcə gəlirlərinin vergi tənzimlənməsi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir və büdcənin gəlir və xərclərini balanslaşdırmaq məqsədini güdür. Vergi tənzimlənməsinin üsulları arasındakı fərqi konkret vergi növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri və dövlətin qarşısında duran vəzifələr müəyyən edir [3,7].

İqtisadi inkişafın modelləri

İqtisadi inkişaf prosesini təmin etmək və böhran hallarını müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmaq üçün hər bir ölkənin hökuməti iqtisadiyyata dövlət təsiri sistemində olan bütün üsullardan istifadə edirlər. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə iqtisadi inkişafın üç əsas modelindən istifadə edilirdi ki, onların hər birində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə və bu prosesdə vergilərin roluna yer ayrılırdı.

Bu modellərdən birincisi “Liberal” modeldir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının liberal strategiyası daha ardıcıl olaraq ABŞ və Böyük Britaniya kimi dövlətlərin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu ölkələrin hökumətləri iqtisadiyyat subyektlərinə sosial və iqtisadi intizamı saxlamaq üçün minimal

zəruri hədd daxilində təsir göstərir. Vergi yığımlarının həcmi isə elə minimal həcmdə müəyyənləşdirilir ki, o dövləti özünə xas funksiyaları yerinə yetirmək üçün kifayət edəcək həcmdə maliyyə ehtiyatları ilə təmin etsin.

İkinci model “Planlı-inzibati iqtisadiyyat” modelidir. Onun əsas xüsusiyyəti dövlət tənzimlənməsinin səviyyəsinin yüksək olması, praktiki olaraq bütün müəssisələrin dövlətə məxsusluğu və onların inzibati-amirlik üsulu ilə idarə edilməsidir. İqtisadi inkişafın bu modelində vergilərin rolu çox cüzdür. Hüquqi şəxslərin mənfəətinin hər bir müəssisə üçün fərdi olaraq müəyyənləşdirilən normativdən artıq hissəsi dövlət büdcəsinə alınır.

Üçüncü modeli isə şərti olaraq “Sürətli inkişaf strategiyası” modeli adlandırmaq olar. Bu modelin İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaponiyada yaradıldığı qeyd edilir. Bu model çərçivəsində daha yüksək artım potensialı olan sahələrin müəyyənləşdirilməsində hökumətin rəhbər rolunu nəzərdə tutan üsullar geniş yayılmışdır. Sürətli inkişaf strategiyasını əsas tutan ölkələrin vergi siyasəti üçün dövlətin iqtisadiyyata təsirinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edən məqsədli vergi güzəştlərinin sayının çox olması xarakterikdir. Bundan başqa, vergi yükünün əsas ağırlığı şirkətlərdən fiziki şəxslərin üzərinə keçirilir. Göründüyü kimi sürətli inkişaf strategiyasını əsas tutan ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində vergilərin rolu kifayət qədər yüksəkdir [2, 3].

Yuxarıdakı hər üç modeldə bir cəhət eynidir ki, hətta liberallığı əsas götürən ölkələrdə belə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mövcuddur. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi dövlətin ona xas olan iqtisadi funksiyaları yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Bu funksiyalardan daha əhəmiyyətliləri aşağıdakılardır:

- iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə imkan verən qanunvericilik bazasının yaradılması;

- iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi və milli istehsalın müdafiəsi;
- gəlirlərin və milli sərvətin ədalətli yenidən bölüşdürülməsi prosesinin təmin edilməsi;
- milli iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması;
- iqtisadi dövrlərin milli iqtisadiyyata, iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına təsirinin hamarlaşdırılması.

Dövlətin yuxarıda sadalanan bütün funksiyaları bu və ya digər dərəcədə vergitutma sahəsində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərdə öz əksini tapır.

Vergi tənzimlənməsinin üsulları

Dövlət tənzimlənməsi üsullarını şərti olaraq birbaşa və dolayı üsullara ayırmaq olar. Birbaşa üsullar sərəncamverici münasibətlərə əsaslanır. Vergitutma sahəsində siyasətin də aid olduğu dolayı üsullar isə müəyyən fəaliyyət sahələrində iqtisadi maraqların yaradılması və ya bu maraqların aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Məqsəddən asılı olaraq vergi tənzimlənməsi üsulları dörd qarşılıqlı əlaqəli sahəyə bölünür [2, 3]:

- ❖ büdcə-vergi balanslaşdırılması;
- ❖ vergi güzəştləri sistemi;
- ❖ inzibati təsir;
- ❖ sanksiya tədbirləri.

Vergi tənzimlənməsi sistemində birinci qrup üsullar xüsusi yer tutur. Transfərtlər, subsidiyalar, subvensiyalar, dotasiyalar, büdcə kreditləri və digər vasitələrlə yerli büdcələrin gəlir və xərcləri arasında balans nail olunur. Vergilərin müxtəlif səviyyəli büdcələrə daxil olması balansın gözlənilməsində mühüm rol oynayır.

Inzibati təsir üsullarından istifadə edilməsi isə dövlətin müəyyən iqtisadi proseslərə nəzarətini təmin etmək məqsədini güdür.

Vergi tənzimlənməsinin mühüm üsulları kimi vergi güzəştləri və vergi sanksiyaları çıxış edirlər. Bu alt sistemlərin optimal şəkildə bir-birinə uyğunlaşdırılması vergitutmanın çevikliyini, son nəticədə isə vergi siyasətinin səmərəliliyini təmin edir. İnvestisiya proseslərinin, xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi stimullaşdırılması iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasına müsbət təsir göstərir. Güzəşt və sanksiyalar sistemi vasitəsilə cari vergi düzəlişləri zərurətini təkrar istehsal proseslərinin dinamik xarakteri tələb edir. Çox vaxt mövcud iqtisadi reallıq qanunvericilik qərarının qəbul edilməsi anından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış güzəştlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilən vergi tənzimlənməsi yeni rəqabətə davamlı məhsul buraxılışı zamanı, texniki proseslərin modernləşdirilməsi zamanı yaranan maliyyə itkilərini kompensasiya edən strateji xarakterli qarşılıqlı əlaqəli vergi güzəştləri kompleksidir. Vergi güzəştləri sisteminə bir sıra güzəştlər aiddir. Bunlara misal olaraq avans ödənişlərin ləğv edilməsini, verginin ödənilmə müddətinə möhlət verilməsini, vergi öhdəliyinin azaldılmasını və s. göstərmək olar.

Dünya təcrübəsi tənzimləmə məqsədi ilə vergi güzəştlərindən istifadənin bir sıra prinsiplərini işləyib hazırlamışdır. Bu prinsiplər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- vergi güzəştlərinin tətbiqi seçim xarakteri daşımır;
- investisiya güzəştləri yalnız dövlət investisiya proqramlarının və istehsalın müəyyən edilmiş həcmnin yerinə yetirilməsini təmin edən vergi ödəyicilərinə verilir;
- vergi güzəştlərinin tətbiqi edilməsi dövlətin iqtisadi maraqlarına zərər vurmamalıdır;
- vergi güzəştlərinin tətbiqi qaydası qanunla müəyyən edilir.

İqtisadiyyatın dövlət vergi tənzimləməsinin digər mühüm elementi vergi sanksiyalarıdır. Vergi sanksiyaları sisteminə cərimələr, penyalar və s. daxildir. Vergi sanksiyaları tənzimləmə prosesində ikili rol oynayırlar. Əvvəla onlar vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsini təmin edirlər, çünki bu öhdəlikləri yerinə yetirməyənlərə sanksiyalar tətbiq olunur. Digər tərəfdən isə onlar təsərrüfat subyektlərini öz fəaliyyətlərində təsərrüfatçılığın daha səmərəli formalarından istifadə etməyə istiqamətləndirirlər.

Beləliklə vergi tənzimlənməsinin əsas alətlərinə nəzər yetirərkən qeyd etmək olar ki, öz xarakterinə görə iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi stimullaşdırıcı və qabağını alan ola bilər.

Vergi tənzimlənməsinin üsulları işlənilib hazırlanarkən onun sosial nəticələrinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda investisiyaların vergi stimullaşdırılması sistemi və onun geniş təkrar istehsal prosesi ilə əlaqələndirilməsi əsas diqqət obyektidir.

Vergi tənzimlənməsinin ən perspektivli üsullarından biri investisiya vergi kreditidir. Kredit verilən investisiya istiqamətləri əsasən aşağıdakılardır:

- ixracı əvəz edən istehsal sahələri;
- elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması üçün avadanlıqlar;
- iqtisadi ehtiyacların ödənilməsi üçün avadanlıqlar, sənaye robotları, texniki informasiya sistemlər və s.

Belə kreditlərin verilməsi investisiya proseslərinə operativ düzəlişlər etmək imkanı verir. Ancaq onların reallaşdırılması üçün investisiya vergi kreditinin verilməsi barədə müqavilənin şərtlərinin hüquqi təminat mexanizmi yaradılmalıdır. Nəzərdə tutulur ki, vergi kreditləri ilk növbədə ixrac üçün işləyən istehsal sahələrinə və dövlətin sosial yönümlü investisiya proqramlarını həyata keçirən istiqamətlərə verilməlidir. Bu işlərin həyata keçirilməsi

üçün dövlət tərəfindən uzunmüddətli və dayanıqlı xarakter daşıyan xüsusi hüquqi təminatlar verilməlidir.

İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin əsas problemi vergi dərəcələrinin optimallaşdırılmasıdır. Bu prosesin nəzəri mahiyyəti vergilərin fiskal və tənzimləyici funksiyaları arasında nisbi tarazlığa nail olunmasıdır. Optimal vergi sisteminin qurulması iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi dərəcələrindən asılıdır. Burada vergi yığımlarının kritik həddi aşması həm gəlirlərin, həm də büdcə daxilolmalarının kəskin sürətdə azalmasına səbəb olan Laffer effekti fəaliyyət göstərir. Optimal vergi sisteminin qurulması vergi dərəcələrinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış həcmindən asılıdır.

Müasir şəraitdə vergi tənzimlənməsi mexanizmlərinin inkişafının əsas şərtlərindən biri fərdi vergi güzəştlərinin sayının azaldılması hesabına vergi tənzimlənməsinin optimallaşdırılmasıdır. Vergi güzəştlərinin yeganə sahibi dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalçısıdır. Vergi güzəştləri verilməsinin əsas şərti istehsalçıların bazara daxil olmasının start vəziyyətini müəyyənləşdirən amillərdir. Bu amillər istehsalçının yerləşdiyi ərazi, həmin ərazinin təbii-iqlim şəraiti və sairidir. Dövlətin vergi siyasəti onlara mövcud iqtisadi potensialdan müstəqil sürətdə istifadə etmək imkanı verməklə ərazilərin inkişafının iqtisadi şəraitini tarazlaşdırmağa yönəldilməlidir.

Tənzimlənmədə vergilərin yerinə yetirdiyi funksiyalar

Bazar iqtisadiyyatının inkişafına təsiri nöqtəyi nəzərindən vergilərin rolunun öyrənilməsi makroiqtisadi səviyyədə təsərrüfat münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmində vergilərin dörd əsas funksiyasını yerinə yetirdiyini söyləməyə əsas verir. Bu funksiyalar aşağıdakılardır [2,3]:

- ❖ fiskal;
- ❖ stabilləşdirici;
- ❖ tənzimləyici;
- ❖ birləşdirici.

Fiskal funksiya vergilərin əzəli funksiyasıdır və vergiqoyma nəzəriyyəsində kifayət qədər öyrənilmişdir. Bütün tədqiqatçılar tərəfindən bu funksiya konkret şəxslərin və təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin bir hissəsinin dövlətin xeyirinə özgəninkiləşdirilməsi kimi şərh edilir.

Fiskal siyasət dövlət xərcləri və vergi ilə bağlı olan tənzimləmə sistemidir. Bu siyasət xeyli dərəcədə hökumət xərclərinin, yəni dövlət idarə və orqanlarının, institutlarının saxlanılması və s. dinamikasından asılıdır.

Dövlətin əmtəə və xidmətlərin alışı təşkil etməsi həm dövlətin zəruri tələbatını ödəyir, həm də bazarın tənzimlənməsinə xidmət edir. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət sifarişləri milli məhsulun 1/5-ə qədərini təşkil edir.

Vergilərin tənzimləyici funksiyasından dövlət öz iqtisadi siyasətində daim fəal surətdə istifadə edir. Bir-birinin ardınca həyata keçirilən vergi islahatları dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təsir göstərmək cəhdinə əyani sübutdur.

İstehsalçıların investisiya fəallığı ilə vergi dərəcəsi arasındakı asılılığı öyrənməyə yönəldilən Laffer nəzəriyyəsində vergilərin artırılmasının həddinin olduğu göstərilir. Həmin həddin aşınması investisiya fəallığını, həm də büdcə gəlirlərini azalda bilər.

Vergitutmanın birləşdirici funksiyası ötən əsrin sonlarında dövlətin xarici ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına iqtisadi təsiri sahəsində tənzimləyici funksiyanın bir istiqaməti kimi ortaya çıxmışdır. Onun meydana çıxmasına əsas səbəb müasir mərhələdə dünya təsərrüfat sisteminin inkişafının ən səciyyəvi xüsusiyyəti ilə, yəni milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılıq proseslərinin güclənməsi və təsərrüfat həyatının hərtərəfli bey-

nəlmiləlləşməsi ilə bağlıdır. Vergilər ərazi, təsərrüfat və siyasi maraqlarla bir-biri ilə bağlı olan dövlətlər üçün vahid iqtisadi məkanın formalaşmasının bir alətinə çevrilirlər.

Təcrübədə vergilərin birləşdirici funksiyası ölkələr arasında gömrük maneələrinin, ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması barədə iki və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması yolu ilə həyata keçirilir. Bu proses milli vergi sistemlərinin uyğunlaşdırılması istiqamətində işləri sürətləndirir.

Avropa və dünya bazarında vergitutmanın vəziyyətinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyi əsas verir ki, hər bir ölkənin vergitutma sahəsindəki problemlərinə dünya birliyinin vergi siyasətinin inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə baxılmalıdır. Vergilərin birləşdirici funksiyası milli vergi siyasəti işlənilib hazırlanarkən digər ölkələrdəki vergi iqlimi, vergi dərəcələri kimi xarici amillərin nəzərə alınmasının zəruriliyində özünü biruzə verir.

Vergilərin stabilləşdirici funksiyası öz inkişafını vergi sistemlərinin cəmiyyətdə sosial sabitliyi təmin etmək vəzifəsində tapmışdır. XX əsrin ortalarında iqtisadçılar və politoloqlar arasında belə bir fikir formalaşmışdı ki, səmərəli sosial müdafiə şəbəkəsinin yaradılması inqilabların qarşısını alır, bazar iqtisadiyyatının həyat qabiliyyətli olmasını təmin edir.

Sosial müdafiə proqramları şəbəkəsinin mahiyyəti cəmiyyətdə gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır. Bunların əsasında birinə ödənilmək üçün digərindən vergi tutulur. Müasir cəmiyyətdə sosial sabitliyi təmin etməyin əsas vergi aləti gəlirlərdən tutulan vergilərdir.

XX əsrin ikinci yarısını iki dövrə bölmək olar ki, bu dövrlərdə vergi siyasətinin xarakteri və vergi vasitələrinin köməyi ilə dövlətin bazar iqtisadiyyatına müdaxiləsinin üsulları kəskin surətdə dəyişmiş oldu.

Birinci dövr İkinci Dünya müharibəsindən

sonrakı dövrləri (XX əsrin 50-70-ci illəri) əhatə edir. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr öz iqtisadi siyasətlərini Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin prinsiplərinə uyğun olaraq qurmağa başladılar. Vergilərin tənzimləyici funksiyası isə öz əksini dövlətin iqtisadiyyatın inkişafının prioritet sahələri hesab etdiyi istehsal sahələrinin, sosial siyasətin xeyrinə ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsi mexanizminin təmin olunmasında tapırdı [4, 5].

XX əsrin son 25 ilini əhatə edən dövr isə neokonservativ irəliləyiş dövrü adlanır. Bu dövr iqtisadiyyatın idarə edilməsinin Keyns üsullarının böhranından sonra başlamışdır. Dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsi və praktikasında makroiqtisadi siyasətin, ilk növbədə, iqtisadiyyatın büdcə və vergi tənzimlənməsi mexanizmlərinin əsaslı surətdə dəyişdirilməsinə yönəldilmiş qlobal dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlandı. Ötən əsrin 80-90-cı illərdəki islahatların gedişində praktiki olaraq bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsinin yeni konsepsiyası yaradılmış oldu.

Bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsinin müasir modelinin əsas prinsipləri ötən əsrin 70-ci illərinin sonları, 80-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq formalaşmışdır. Məhz bu dövrdə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi üsullarının istiqaməti dəyişdi, dövlət müdaxiləsinin ekstensiv genişlənməsinə sədd çəkildi. Təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsinin və rəqabətin stimullaşdırılmasının bazar mexanizmlərinə üstünlük verilməyə başlandı.

Beləliklə, XX əsrin 80-90-cı illərinin islahatları zamanı istehsalın elmi-texniki inkişafının müasir mərhələsində bazar iqtisadiyyatının vergi tənzimlənməsi siyasətinə konseptual yanaşma təşəkkül tapdı. Həmçinin müasir təsərrüfat sistemlərinin makroiqtisadi tənzim-

ləyicisi kimi vergilərdən istifadə edilməsinin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirildi [3,4].

Vergi tənzimlənməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, biznes fəallığının yüksəldilməsi üçün vergi tənzimlənməsinin aşağıdakı istiqamətlərinə daha çox diqqət yetirilir.

1. Sahibkarların və əhəlinin həm istehsal, həm də elmi-texniki sahələrdə investisiya fəallığını stimullaşdıran vergi üsullarının təkmilləşdirilməsi.

Xüsusi şirkətləri investisiya qoyuluşlarına stimullaşdıran vergi güzəştləri XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq geniş təşəkkül tapmışdır. Vergi güzəştləri mexanizmindən geniş şəkildə istifadə edilməsi elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə, ixracın həcmünün artırılmasına, elm tutumlu sahələrə daha çox investisiyalar yönəldilməsinə, məşğulluğun artırılmasına və digər sosial-iqtisadi problemlərin həllinə şərait yaradır. Bu istiqamətdə dövlət təsirinin əsas amil olması istisna edilmir.

Bütün qərb ölkələrində korporativ vergilərin tutulması zamanı istifadə edilən güzəşt sisteminin əsas elementləri demək olar ki, eynidir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- maşın və avadanlığın sürətli amortizasiyası,
- investisiya vergi krediti,
- elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə kapital qoyuluşlarının artımının stimullaşdırılması.

Sürətli amortizasiya sistemi əsas kapitalın dövretmə sürətinin, investisiyaların ictimai istehsal sahələri üzrə bölüşdürülməsinin dövlət tənzimlənməsinin əsas alətlərindən birinə çevrildi. Bunun mahiyyəti avadanlığın xidmət müddətindən asılı olaraq artırılmış amortizasiya əmsallarından istifadə edilməsidir. Sürətli amortizasiya sistemi ilk dəfə 1954-cü ildə

ABŞ-da iqtisadiyyatın ayrı-ayrı prioritet təşkil edən sahələrində tətbiq olundu. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələri də sürətli amortizasiyanı tətbiq etməyə başladılar [8].

1962-ci ildə ABŞ-da, sonrakı illərdə isə demək olar ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bütün ölkələrdə investisiya vergi krediti tətbiq edilməyə başlandı. Investisiya vergi krediti mahiyyətinə görə xüsusi biznesin kapital qoyuluşunun dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi, məzmununa görə isə vergi güzəştidir. O, sahibkarları köhnəlmiş avadanlıqları yeniləşdirməyə və ya avadanlıq parkını genişləndirməyə investisiya qoyuluşuna stimullaşdırır. Investisiya vergi krediti bir qayda olaraq avadanlığın dəyərinin müəyyən faizi kimi hesablanır və müəssisənin mənfəət vergisinin məbləğindən çıxılır.

Investisiya vergi krediti əsas fondların yeniləşməsinin və genişləndirilməsinin stimullaşdırılmasının səmərəli bir vasitəsidir. Heç şübhəsiz bu güzəşt yeni mütərəqqi avadanlığın alınması və istismarını, yeni texnologiyaya keçilməsini təşviq edirdi.

Ötən əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq ABŞ-da tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsinə vergi güzəştləri tətbiq olunmağa başlandı. Bu, əsasən, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinə çəkilən xərclərin vergiyə cəlb edilən gəlirdən çıxılması yolu ilə həyata keçirilirdi. Ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarından başlayaraq bu güzəşti Qərbi Avropa ölkələri də tətbiq etməyə başladılar [8, 9].

2. Dövlət büdcəsinə daxilolmaların səmərəli mənbəyi kimi istehlak vergisinin, ilk növbədə əlavə dəyər vergisi üzrə differensasiyanın tətbiq edilməsi.

Vergi siyasətinin bu sahələri arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələr istehsal və elmi-texniki xarakterli investisiyaların həcmünün artırılmasını stimullaşdırmaqla və dolaylı vergi

sistemində islahatlar aparmaqla, büdcənin gəlir strukturunda korporativ vergilərin xüsusi çəkisinin azaldılması siyasətini ardıcıl olaraq həyata keçirirlər. Səciyyəvi haldır ki, son iyirmi il ərzində iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, bazarın özü-özünü tənzimləməsi və fərdi təşəbbüsün stimullaşdırılması kursu elə bu iki istiqamətdəki vergi siyasətinin hesabına təmin edilir.

3. Vergilərin strukturunda mühüm dəyişiklik edilməklə vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi.

Gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasının neytrallığının ardıcıl olaraq yüksəldilməsinin əsasında istehsalın elmi-texniki inkişafının müasir formalarının universallığı və sahələrarası xarakteri durur. Belə ki, XX əsrin 50-70-ci illərində əsas məqsədin istehsalın prioritet sahələrinin inkişafına yönəldilməsi milli iqtisadiyyatın stabil inkişafını və beynəlxalq aləmdə öncül mövqeyə nail olunmasını təmin edirdisə, bu zaman istehsalın bu sahələrində yüksək artımı stimullaşdıran çoxsaylı vergi güzəştlərindən istifadə edilməsi təbii və qaçılmaz idi. Bu zaman bir sahəyə vergi güzəştlərinin verilməsi digər sahələrdə vergi yükünün ağırlaşmasına gətirib çıxarırdı. İstehsalın elmi-texniki inkişafının prioritetlərinin dəyişilməsi ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün sahələrində texniki yeniləşmənin və investisiyalara maliyyə axınının daim təmin edilməsinin maksimum stimullaşdırılması vəzifələri ortaya çıxdı. Bu problemin həllinə gəlirlərin böyük hissəsini vergi ödəyicilərində saxlamaqla və onları bu vəsaitləri investisiyaya yönəltməyə həvəsləndirməklə nail olmağa çalışırdılar. Əgər şirkətlərin gəlirlərinin vergi bazası ardıcıl olaraq genişləndirilirdisə, şəxsi gəlirlərin vergitutma bazasının genişləndirilməsi gəlirin hesablanma metodologiyasının dəyişdirilməsi ilə müşahidə olunurdu [5, 10].

4. Avropa İttifaqının vergi siyasətində ölkələr arasında vergi növləri üzrə vergi

dərəcələrinin vahid dərəcələr əsasında qurulmasına prioritet verilməsi və yeni daxil olmuş və ya namizəd olan ölkələr üçün bu sahədə zəruri olan işlərin həyata keçirilməsi.

Fiskal sistemlərinin uyğunlaşdırılması bu ölkələrin xarici iqtisadi siyasətlərinin mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilməsi.

5. Kiçik və orta biznes sahələri üçün sadələşdirilmiş vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun tətbiq sahəsinin genişləndirilməsi.

6. İnsanların şəxsi istifadəsində olan torpaq sahələrində və ya sənaye obyektlərinin yerləşdiyi torpaqlarda ekoloji tədbirlərin görülməsi istiqamətində vergi siyasətinin həyata keçirilməsi.

İnkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri müvafiq prinsipləri əsas tutaraq ekoloji vergilər tətbiq etməyə başlamışlar.

Nəticə

Beləliklə, XX əsrin sonlarında bazar iqtisadiyyatının və biznes fəaliyyətinin tənzimlənməsində vergilərdən bir mexanizm kimi istifadə edilməsi tamamilə yeni bir forma almış oldu.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminin tədqiqi bu sahə ilə bağlı nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan aşağıdakı mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir:

1. İnkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycanda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi spesifik xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, dövlət bir tərəfdən makroiqtisadi prosesləri tənzimləməli, digər tərəfdən də bazar mühitini formalaşdırmalı və onun ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyətinə şərait yaratmalıdır.

2. İqtisadi sistemin mühüm elementi kimi inzibati tənzimləmə üsullarının tətbiqindən tamamilə imtina edilməsi heç bir ölkədə vəzifə kimi qarşıya qoyulmamışdır. Dünya təcrübəsi bir daha təsdiq etdi ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində inzibati üsullardan istifadə

edilməsi yalnız iqtisadi əsası olmadığı halda təhlükəli xarakter daşıyır.

3. Dövlətin təsərrüfat həyatına birbaşa müdaxiləsinin mühüm vasitələrindən olan anti-inhisar siyasəti iqtisadiyyatın inhisarsızlaşdırılmasını və rəqabət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutmaqla, mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsini, sahibkarların bazara sərbəst çıxışını, məhsul seçməndə istehlakçıların sərbəstliyini təmin etməlidir. Antiinhisar siyasəti ölkənin iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq mərhələli xarakter daşmalıdır.

4. Bazar münasibətləri şəraitində dövlət sifarişinin tətbiqi dövlətlə (sifarişçi) müəssisə (icraçı) arasında bağlanmış könüllü müqaviləyə əsaslanmalıdır. Bu nəinki müəssisələrin müstəqilliyinə şərait yaradar, həm də dövlət sifarişinin tənzimləyici vasitə kimi rolunu artırır. Dövlətlə müəssisələr arasında bağlanmış bu cür müqavilələrin prinsip və müddəalarını dövlət sifarişlərinin idarə edilməsinin kontrakt sistemini yaratmaqla formalaşdırmaq olar. Bu cür sistem müəssisələrin hüquqlarına və təşəbbüskarlığına təminat verən qanunvericilik bazasına əsaslanmalıdır. Dövlət kontraktlarının icrası zamanı sifarişçi tərəf olan dövlət orqanları ilə icraçı müəssisələr eyni dərəcədə məsuliyyət daşmalıdırlar.

5. Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi yükü az olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi daha yüksəkdir. Eyni zamanda verginin mühüm iqtisadi alət kimi tənzimləyici və fiskal funksiyaları bir-biri ilə əlaqələndirilməlidir.

6. İqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərindən daha geniş istifadə edilməlidir. Belə ki, iqtisadi konyukturanın kəskinləşdiyi, depressiya və ya böhran şəraitində xüsusi kapital qoyuluşu azaldığı halda, iqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar artırılmalıdır. Dövlət bu mexanizmlər vasitəsilə istehsalın həcmünün aşağı düşməsinin və işsizliyin artımının qarşısının ala bilər.

7. Dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində məhdudlaşdırıcı siyasəti stimullaşdırıcı siya-sətlə əvəz etməkdən, ixracın strukturunu təkmilləşdirməkdən və son emal mərhələsinin məhsullarının ixracını stimullaşdırmaqdan ibarət olmalıdır.

8. Dövlətin sosial siyasətinin başlıca istiqamətini əhalinin əməkhaqları, təqaüdləri, müavinətləri və digər pul gəlirlərinin real artımı üçün ən əlverişli iqtisadi, hüquqi və təşkilati zəmin yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

9. İslahatların sürətləndirilməsi, iqtisadi və sosial həyatın çevik tənzimlənməsi idarəetmə sistemində köklü dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Bu da öz növbəsində dövlət idarəet-

mə aparatının bütün həlqələrində idarəetmə sisteminə yeni məzmun verilməsini nəzərdə tutur. İdarəetmə strukturunun büdcə vasitəsilə təkmilləşdirilməsi o qədər də səmərəli olmur. Yəni bu zaman idarəetmədə kəmiyyət dəyişiklikləri keyfiyyət dəyişiklikləri ilə tamamlanmır. İdarəetmə sistemini təkmilləşdirmək məqsədi ilə hər il respublikada xüsusi idarəetmə planı hazırlanmalı və bu işlə xüsusi bir qurum məşğul olmalıdır.

Təklif olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyini yüksəltməyə, mütərəqqi makroiqtisadi tənzimləmə sisteminin formalaşdırılmasına imkan verərdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: "Nasir", 2002, 447 s.
2. Kəlbəliyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı: 2005, 467 s.
3. Məmmədov F.Ə. və başqaları. Vergilər və vergitutma. Bakı: 2010, 508 s.
4. Rzayev Z.H. Vergi menecmenti. Dərslük. Bakı: 2007, 324 s.
5. Sadıqov K.V. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı: 1999, 339 s.
6. Бабашкина А.М. Государственное регулирование национальной экономики. М.: Финансы и статистика, 2007, 476 с. (Babaşkina A.M. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. M.: Maliyyə və statistika, 2007, 476 c.)
7. Дамирчиев М.И., Кучерявенко Н.П., Рагимова С.М. Налоговое право Азербайджанской Республики. Баку: Ганун 2009, 424 с. (Dəmirçiyev M.İ., Kuçeryavenko N.P., Rəhimova S.V. Azərbaycan Respublikasının vergi hüququ. Bakı: Qanun 2009. 424 s.)
8. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магерамов Р.Б., Салаев Р.А. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Баку: «Элм» 2005, 530 с. (Musayev A.F., Sadıqov M.M., Məhərrəmov R.B., Salayev R.A. Azərbaycanca vergilər və vergi qoyma. Bakı: "Elm", 2005, 530 s.)
9. Попова Л.В., Дрожжина И.А., Маслов Б.Г. Налоговые системы зарубежных стран. М.: 2008, 368 с. (Popova L.V., Drojjina İ.A., Maslov B.Q. Xarici ölkələrin vergi sistemi. M.: 2008, 368 c.)
10. Самедзаде З.А «Этапы большого пути - Экономика Азербайджана за полвека, её новые реалии и перспективы», Баку: «Нурлар», 2004, 936 с. (Səmədzadə Z.A. «Böyük yolun mərhələləri: yarım əsr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı, onun gerçəklikləri və perspektivləri», Bakı: «Nurlar», 2004, 936 s.)

Рзаев Парвиз Гафар оглы

доктор философии по экономике

Министерство Налогов Азербайджанской Республики

Проблемы налогового регулирования экономики и пути их решения

Аннотация

В статье рассматриваются содержание, методы, принципы, формы и механизмы налогового регулирования, экономики и стимулирования.

Содержание и цели налогового регулирования предопределены регулирующей функцией системы налогообложения. Этот процесс объективно необходим, и его результат зависит от адекватности применяемых их методов.

Налоговое регулирование - это один из наиболее динамичных и мобильных элементов налогового механизма и сферы государственного налогового менеджмента.

Важнейшей проблемой налогового регулирования экономики является оптимизация налоговых ставок.

Одним из важнейших условий развития механизма налогового регулирования в современных условиях является оптимизация налогового регулирования за счет сокращения числа индивидуальных льгот.

Устранение негативных тенденции в системе налогового регулирования - главное условие оптимизации налогообложения.

Ключевые слова: налоговое регулирование, налоговые льготы, функции налогов, инвестиционный налоговый кредит.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.10.10.

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.10.10.

Çapa qəbul olunmuşdur: 01.12.10.